

واکاوی چگونگی شکل‌گیری شهر در ایران باستان

دکتر مرتضی تهامی^۱

دکتر علی‌اصغر رجیبی^۲

چکیده

هدف از این پژوهش بررسی چگونگی شکل‌گیری شهر در ایران باستان می‌باشد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که شکل‌گیری شهر در ایران باستان تابعی از شرایط طبیعی (آب و خاک)، نظامی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی بوده‌است. هر یک از این عوامل یا همه آنها در دوره‌ای در به وجود آمدن شهرها موثر بوده‌اند. موقعیت جغرافیایی ایران، قرار گرفتن بر سر راه شرق و غرب، باعث شده‌بود که اقوام کوچرو شرقی و کشورهای غربی به طور مداوم به مرزهای کشور تجاوز کنند. برای مقابله با این هجوم‌ها می‌طلبید که شرایط حکومتی، اقتصادی، نظامی و دفاعی ایران طوری باشد که بتواند در مقابل این یورش‌های ویرانگر از خود دفاع کند و موجودیت خود را حفظ نمایند. از طرفی تهاجم و حمله برای گسترش قلمرو و بازدارندگی دشمن، نیاز بود ساز و کارهای مناسب آن طراحی گردد. بنابراین، در ساخت شهرهای ایران که نمایانگر رشد تمدن و قدرت شاهی بود مسائل دفاعی و امنیتی و هجومی رعایت گردیده‌است. شهر ایرانی صورت و شرایطی را پشت سر گذاشته که عبارت است از: دژ- شهر، شهر- قدرت، شهر- نظامی بازرگانی و شهر- کشاورزی بازرگانی.

واژگان کلیدی: شهر، ماد، هخامنشی، اشکانی، ساسانی.

مقدمه

۱. گروه تاریخ، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.
۲. گروه معارف اسلامی، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران.

مسئول مکاتبه: aliasgharrajabi52@yahoo.com

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۸/۳/۲۹

تاریخ ورود: ۱۳۹۸/۱/۲۲

شهر به چندین نحو تعریف می‌شود: با حصارهایی که به دورش کشیده شده (بنا به تعریف فورتییر^۱ در ۱۶۹۰م)، با فعالیت‌هایش (با محور خدمات)، با جمعیتش (بسیار بیشتر از جمعیت روستاها)، و با قابلیتش برای این که مقر فرماندهی باشد (بسیاری از آنها مرکز قدرت بودند)، واضح‌ترین خصلت شهر متمرکز کردن فعالیت‌ها به فشرده‌ترین صورت ممکن است (برُدل^۲) (بلمن، ۱۳۸۹: ۲۲). «شهر پدیده تاریخی و در عین حال جغرافیایی است، یعنی شهر ساخته و پرداخته دوران گذشته و حال است و هر دوره تاریخی به گونه‌ایی در چشم‌انداز جغرافیایی آن اثر گذاشته است» (فرید، ۱۳۹۱: ۳۹).

اصولاً شهر در یک فرایند زمانی و در نتیجه عوامل مختلف شکل گرفته است. از وقتی که انسان از زندگی کوچ‌زیستی به یکجانشینی روی آورد، بنای اولیه شهر گذاشته شد. کشاورزی عامل یکجا نشینی شد. و انسان‌ها با کار کشاورزی، به تولید محصول پرداختند و به تدریج در مناطقی که زمین حاصلخیز و مساعد برای کشاورزی داشت مازاد تولید ایجاد گردید. اقشار و طبقات مختلف شکل گرفتند در گذر زمان که دانش و فن انسان در مورد زراعت پیشرفت کرد بر بازده کار افزوده شد، داد و ستد رشد بیشتر یافت و نیز پیشه‌ها به ویژه صنایع دستی توسعه یافت و به تدریج اختراعات شکل گرفت که بر پیشرفت کشاورزی و رشد امور غیر کشاورزی افزود. به وجود آمدن خط و شکل‌گیری سازمان‌های اجتماعی بر گسترش شهر افزود. شهر پدیده‌ای مرکب از طبقات، اقشار، پیشه‌ها (حرف) تخصص‌ها، سازمان اجتماعی و روابط بین آنها است. شهر در یک محیط طبیعی و مکان جغرافیایی خاص شکل می‌گیرد و تجلی تمدن و فرهنگ جامعه خویش است.

«فلات ایران از قدیمی‌ترین نواحی پیدایش تمدن است. شرایط طبیعی فلات ایران و وجود زمین‌های حاصلخیز در مجاورت منابع آب، عامل استقرار گروه‌های انسانی و پیدایش سکونتگاه‌های آن بوده است. آثار به دست آمده از زندگی مردم ایران باستان، در دوره‌های پیش از تاریخ (قبل از مادها) و تاریخی پیش از اسلام از وجود تمدن‌های پر شکوه در منطقه حکایت می‌کند. معماری و ساخت فضای شهرهای تاریخی ایران تبلور ذهن پیشرفته و تعامل زیست جمعی مردمان ایران زمین به شمار می‌رود (سرافراز، ۱۳۸۱، نقل از پوراحمد، ۱۳۹۳: ۲۳). نظر به اوضاع آشفته و درگیری‌های مکرر که در دوران قدیم وجود داشت در ایجاد شهرها دو عامل دفاعی و ایجاد امنیت از مهم‌ترین بوده‌اند، در صورت تامین آن، مقوله‌های اقتصادی و

1. Furetiere
2. F.Braudel

اجتماعی امکان وجود می‌یافتند، بنابراین، شهری موفق به ادامه حیات بود که امکانات دفاعی مستحکمی داشت و عوامل طبیعی مانند کوه، دریا، جزایر، رودخانه شرایط مطلوب‌تری برای دفاع شهر بود و در کنار آنها برج و بارو و خندق و دژها و نیروی نظامی بعد امنیتی شهر را تقویت می‌کرد. «از نظر درجه‌بندی اهمیت عوامل موثر شهری می‌توان این دسته‌بندی را ارائه داد: ۱- عوامل اقلیمی - دفاعی، ۲- برج و بارو و امکانات دفاعی و نظامی، ۳- زمین‌های کشاورزی ایمن و امکانات تولید اقتصادی، ۴- امکانات آبرسانی، ۵- امکانات راه، گذر و پل، ۶- ایمنی محل زندگی حاکم، ۷- محلات مسکونی، تقسیم‌بندی شده با توجه به طبقات اجتماعی ۸- عوامل مذهبی و معابد و آتشکده‌ها در مکان‌های مناسب» (مجتهدزاده، ۱۳۷۹: ۷۵-۷۴).

شهرنشینی در دوره ایران باستان از سه مرحله پیوسته گذر کرده‌است: دوره پیدایش شهرها و رشد آرام شهرنشینی در زمان امپراطوری ماد و هخامنشی. دوم دوره تجربه بزرگ تاریخی و بنیانگذاری شهرهای خود فرمان به سبک شهرهای یونانی، به دست فرمانروایان سلوکی و رشد شتابان شهرنشینی در عهد سلوکیان و پارتیان، سوم دوره به زیر فرمان در آوردن شهرهای یونانی‌وار توسط دولت مرکزی در دوره ساسانی و ایجاد شهرهای جدید. (مشهدی‌زاده دهاقانی، ۱۳۸۹: ۴) بر این اساس، در این تحقیق کوشش شده‌است سیر تشکیل و شکل شهرها را در ایران باستان بیان کنیم.

۱- اشتقاق و مفهوم شهر

واژه شهر در فارسی باستان *xāça* (خشج) به معنی شهریاری و پادشاهی، در اوستا *xšaθra*، (خشثر) در سنسکریت *ksatrā*، (کشثر) پهلوی *šahr*، فارسی نو «شهر». این واژه از ریشه *xšay*، در اوستا *xsā(y)* و در سنسکریت *ksáyati* به معنی فرمان راندن است (Kent, 1953: 181). معانی فرمانروایی، قدرت و قاهریت از صفات خداوند هم هست. پس شاه و شهر که از ریشه *xšay* مشتق می‌شوند جنبه ملکوتی دارند. این یگانگی مفهوم شهر و پادشاهی بیانگر جایگاه مقدس شهر در اندیشه انسان ایرانی باستان است. «واژه شهر در روزگار باستان مفهومی وسیع‌تر داشت و به معنای کشور، استان، ایالت و دولت به کار می‌رفت این واژه بعدها با گذشت زمان مفهوم کوچک‌تری یافت و همپایه شهر به معنای کنونی گردید» (پیکولوسکایا، ۱۳۷۲: ۲۴۳).

۲. شهر در دوره مادها

شهر در دوره ماد در گذر تاریخی خود از جوامع ساده روستایی و ایلی شکل گرفت «سازمان فضائی و تبلور چنین گذری ایجاد اولین «شهر- قدرت» در فلات ایران است: هگمتانه، همدان^۱ (حبیبی، ۱۳۷۵: ۵).

در خصوص هگمتانه* پولی بیوس، مورخ یونانی قرن دوم پیش از میلاد، چنین می‌نویسد: «این شهر در دامنه کوه اورونتس [الوند] قرار گرفته‌است و حصار ندارد و اگرچه دژ و ارگ بسیار مستحکم در آن ساخته‌اند، از زیر این ارگ، کاخ شاهی را برافراشته‌اند... محیط آن هفت استاد است و بناهای با شکوه آن که در نقاط مختلف شهری ساخته شده‌است، نشان می‌دهد که ثروت و خواسته (= مال) سازندگان اصلی آن ناحیه‌ها چه پایه بوده‌است.» در این گزارش به دژ بسیار مستحکم اشاره شده که احتمالاً کاخ شاهی و متعلقات آن در این دژ قرار داشته است و اینکه می‌گوید شهر حصار ندارد احتمالاً بخش مسکونی بوده‌است که مردم در آن سکونت داشته‌اند چنان که در گزارش هرودت هم آمده که دیاکو به مردم گفت در خارج از حصارها سکونت کنند. به نظر می‌رسد هفت حصار که هرودت نام می‌برد بیشتر جنبه اسطوره‌ای داشته باشد و نظر پولی بیوس واقعی‌تر به نظر می‌رسد (سلطان‌زاده، ۱۳۶۲: ۶۱-۶۲). دیاکونوف به استناد کتیبه‌های آشوری شکل‌گیری شهرهای مادی را چنین بیان می‌کند: در خاک ماد نقاط مسکونی مستحکم دژگونه‌ای، آلانی دننونی^۲ و نقاط کوچک دیگری در اطراف آن آلانی سهرودی^۳ وجود داشته‌ان... در دژهای مزبور ساختمان‌های محکمی بودند بر ارتفاعات و صخره‌های طبیعی و یا گاهی بر خاکریزها و تپه‌های مصنوعی، گرداگرد آنها، لاقل یک دیوار (خارخار) و یا گاهی چندین حصار متحدالمرکز (کی شو) کشیده شده‌بود و در طول حصار برج‌هایی به فاصله‌های معین تعبیه شده‌بود و سر برج‌ها و حصار برای تیراندازی از کمانی کنگره‌دار بود (همان، ۱۳۷۷: ۱۷۶). در اطراف این دژها فضاهای مسکونی بود و در هنگام خطر ساکنان آن به درون دژ پناه می‌بردند. اکثر شهرها با توجه به چنین الگویی یعنی واقع شدن مراکز حکومتی و مذهبی در مرکز و حصار به دور آن و سپس مسکن توده مردم در اطراف آن و پس از آن مزارع و باغات بنا شده‌اند (سلطان‌زاده، ۱۳۶۲: ۶۰). به نظر دیاکونوف، ده - دژهای مادی هسته‌هایی برای ایجاد شهرهایی چون هگمتانه شدند. شهرهایی مانند ری در این زمان احداث شد ولی هیچ یک چندان گسترش نیافته و شهرنشینی در مرحله رشد نخستین خود باقی ماند (مجتهدزاده، ۴). دلیل این امر

۱. در کتیبه های فارسی باستان، hamgmatāna است. از پیشوند ham و ریشه gam به معنی بهم آمدن، محل جمع شدند.

2. Alani dnnuti.
3. Alani sehruti.

چنین است: در آن هنگام نه توانایی و بنیان اقتصادی کشور در حدی بود که بازرگانی و تولید صنایع دستی را تا آن حد رونق بخشد که منجر به احداث شهرهایی نوین شود و نه قدرت نظامی مادها به گونه‌ای بود که پهنه وسیعی را در بر گیرد و امکان مبادلات اقتصادی بین شهرهای کهن و بازرگانی سرزمین‌های مجاور را با مراکز تجمع و سکونتگاه‌های ایرانی در راه‌های امن ممکن سازد (سلطان‌زاده، ۱۳۶۲: ۱؛ مشهدی‌زاده دهاقانی، ۱۳۸۹: ۵۹).

با این تفاسیر می‌توان گفت شهر مادی در این زمان دژ-قلعه‌هایی بودند که مانند شهر خارخار یک حصار و یا مانند شهر کیشه‌سو چند حصار متحدالمرکز آن را در بر می‌گرفت. بر فراز تپه یا نقطه سوق-الجیشی ساخته می‌شد، شهرهای مادی کالبد شهری را در خود داشتند و اگر چه مراحل آغازین را طی می‌کردند، اما تقسیمات داخل شهر برنامه‌ریزی شده و دقیق بوده‌است، به نظر می‌رسد بازار در این گونه شهرها هنوز مراحل ابتدایی خود را داشته است. «آنچه مورد برنامه‌ریزی و طراحی دقیق قرار می‌گیرد، قلعه و تقسیمات داخلی آن است. قلعه مرکز واقعی مدیریت و سازماندهی منطقه وسیع تحت نفوذ خویش است. منطقه‌ای که هر سه جامعه ایلی، روستایی و شهری در آن مقام گرفته‌اند» (حبیبی، ۱۳۷۵: ۷).

۳. شهر در دوره هخامنشیان

هخامنشیان از ۵۵۰ ق.م تا ۳۳۰ ق.م حکومت کردند؛ اینان نخستین امپراتوری را بنیان نهادند که قلمرو آنها از ماوراءالنهر در شمال شرق تا دریای مدیترانه و شمال آفریقا در غرب امتداد داشت. بنابراین وقتی از شهر در این دوره صحبت می‌کنیم با چند گونه شهر با ویژگی‌ها و مشخصات متفاوت روبرو می‌شویم. در این امپراطوری که بر نظام شاه‌پدري (پاتریمونیالی) متمرکز بود دو سازمان شهری ناهمسان در قلمرو آنان وجود داشت: یکی سازمان شهری کم رشد سرزمین‌های ایرانی و دیگری سازمان شهری رشدیافته در سرزمین‌های فتح شده بین‌النهرین و مصر.

رشد شهرها در دوره هخامنشی‌ها ناشی از ایجاد شبکه‌های ارتباطی و بازرگانی بود که ایجاد گردیده بود. راه شاهی که شوش و تخت‌جمشید را به سارد در لیدی (در آسیای صغیر) وصل می‌کرد از شبکه‌های مهم ارتباطی بود طول این راه که به طور عادی در مدت ۹۰ روز طی می‌شد، چاه‌های شاهی در مدت یک هفته می‌پیمودند. این جاده ارتباطی نقش اصلی دریافت مالیات را ایفا می‌کرد، رفت و آمد در این جاده و جاده‌های دیگر به رشد شهرنشینی کمک می‌کرد. علاوه بر نقش راه‌ها باید گفت شهرها بیشتر تحت تاثیر

تمایلات و خواسته‌های پادشاهان شکل گرفته و کمتر از عوامل محیطی متأثر می‌شدند (مشهدی‌زاده دهقانی، ۱۳۸۹: ۲۰۲). شهر هخامنشی قصر پادشاه و وابستگان او و مظهر عظمت و قدرت امپراتوری و مکان صدور فرمان و ابلاغ آن به دیگر نقاط بوده، امنیت و آرامش شهر وابسته به نیروی نظامی بود (همان: ۵). هخامنشیان بیشتر همت و وقت خود را صرف ساخت بناها و ابنیه سلطنتی می‌کردند از جمله ساخت تخت‌جمشید که نقش غالب آن آیینی بود و در امر حکومتی و اداری به کار نمی‌رفت، بلکه در جشن‌ها و اعیاد مورد استفاده قرار می‌گرفت. با توجه به گستره قلمرو و رونق تجارت در معاملات تجاری، پول رواج می‌یابد و در شهرهای هخامنشی برای اولین بار بازار شکل می‌گیرد و نقش جدیدی به شهر اضافه می‌کند.

«شهر پارسی نه بر مبنای تقسیم کار اجتماعی و نه در مقابل با روستا بلکه بر پایه وحدت اجتماعی کار و مکمل روستا برنامه‌ریزی می‌گردد... شهر هم مکان استقرار دولت است و بدان اعتبار مدیریت خویش را بر همه روابط تولیدی و فرهنگی حوزه نفوذ خویش می‌گستراند، هم مکان تولید صنعتی و صناعت است هم به کار بازرگانی و تجارت می‌پردازد و هم از تولید کشاورزی نشان دارد» (حبیبی، ۱۳۷۵: ۱۱). در یک جمع‌بندی عوامل ایجاد و توسعه شهرها در حکومت هخامنشیان را می‌توان این گونه دسته‌بندی کرد:

۱. گسترش قلمرو که در کسب تجربه‌های شهرهای پیشرفته منطقه بین‌النهرین و مصر و تسهیل امر تجارت موثر بود.

۲. امنیت نسبتاً پایدار.

۳. ایجاد راه‌ها (از راه‌های مهم: راه شاهی که شوش را به سارد متصل می‌کرد، و راه بابل و هند که از نقاط جنوبی کشور به موازات خلیج فارس به سمت هندوستان می‌رفت) این راه‌ها که بیشتر جنبه نظامی داشت عامل توسعه تجارت و بازرگانی نیز بودند که در گسترش شهرها نقش داشت.

۴. خط، در حکومت هخامنشیان برای امور دیوانی از خط آرامی استفاده می‌شد و برای نخستین بار این خط، «خط امپراتوری» نامیده شد.

۵. نظام دیوانی و تمرکز مقامات در شهر، شهر کرسی حکومت، جایگاه اقامت خانواده شاهی، مغان و بزرگان و درباریان و مقر پادگان‌های نظامی است. «شار پارسی علاوه بر آن که محل استقرار و تمرکز قدرت

مذهبی و حکومتی است مرکز اقتصادی و بازرگانی نیز می‌گردد. بازار در شهر تولد می‌یابد» (حبیبی، ۱۳۷۵: ۱۰).

۶. ضرب سکه و رواج پول در داد و ستد و تجارت. مبادله کالا با کالا جای خود را به پول با کالا داد.

۷. نقش پادشاهان هخامنشی.

از خصوصیات شهرهای هخامنشی وام‌گیری عناصری از معماری شهرهای تمدن‌های تابع است، عناصر وارداتی در فرهنگ داخلی هضم شده و به وحدتی دست یافته که از اختصاصات معماری و شهرسازی هخامنشی‌ها است. برای نمونه ساخت کاخ داریوش در شوش که در کتیبه آمده است بیان می‌شود: «این کاخ که در شوش ساختم، تزئینات آن از راه دور آورده شد... و زمینی که کنده شد و شفته که انباشته شد و خشتی که زده شد، مردم بابل (این کارها را) انجام دادند. الوار کاج، از کوهی (لبنان) نام، از آنجا آورده شد. مردم آشور آن را تا بابل آورد. از بابل کاری‌ها و ایونیانی‌ها تا شوش آوردند. چوب یکا از گندار و کرمان آورده شد. طلائی که در اینجا به کار رفته از سارد و باختر آورده شد. سنگ قیمتی لاجوردی و عقیقی که در اینجا بکار رفته، این از (سغد) آورده شد. سنگ قیمتی فیروزه که در اینجا به کار رفته از خوارزم آورده شد. نقره و چوب آبنوس از مصر آورده شد. زیوری که با آن دیوار مزین گردید آن از ایونی آورده شد. عاجی که در اینجا به کار رفته از کوش (حبشه) و از سند و از رخج آورده شد. ستون‌های سنگی که در اینجا به کار رفته از دهکده‌ای «ابیرادوش» نام در عیلام، از آنجا آورده شد. مردان سنگ‌تراشی که سنگ حجاری می‌کردند آنان از ایونیایی و ساردی بودند. مردان زرگری که طلاکاری می‌کردند آنان مادی و مصری بودند. مردانی که آجر می‌پختند آنها بابلی بودند. مردانی که دیوار را آراستند، آنان مادی و مصری بودند» (کتیبه داریوش در شوش، DSF بند ۲۲ الی ۵۲)

«تمام بناهای عظیم شاهنشاهی هخامنشی بر احساس واحدی متکی بود، یعنی وفاداری رعایا به خاندان شاهی که بازنمایی او را چون خدایی حرمت می‌گذاشتند و شکوه تشریفات و تکلفات تحمیلی وی را احاطه داشت» (کلیمان هوار، ۱۳۷۵: ۸۳). این حرمت شاهی ناشی از جایگاهی بود که شاهان هخامنشی برای خود ترسیم می‌کردند؛ آنان حکومت را موهبت ایزدی می‌دانستند که اهورامزدا عنایت کرده است. داریوش در کتیبه‌های متعدد خود به این موضوع می‌پردازد: « *bagānām hauv mām adā hauv mām xšyam akunauš* » داریوش شاه گوید اهورامزدا که بزرگ‌ترین

خدایان است او مرا آفرید. او مرا پادشاه کرد. (کتیبه داریوش در شوش، بندهای ۱۰-۸، DSF). چهره کالبدی و ساخت فضایی شهرهای هخامنشی را این گونه می‌توان بیان کرد: در مرکز شهر ارگ سلطنتی و در کنار آن محله‌های درباری قرار داشت، پادگان‌ها نیز در ارگ جای داشت... فضای داخلی به اندرونی و بیرونی تقسیم می‌شد که بیرونی در ارتباط با باغی بود که جشن‌ها و برخی از مراسم خاص در باغ و عمارت قصر که در آن بود اجرا می‌شد. در فضای مذکور تزیینات و تجملات فراوانی تدارک دیده می‌شد که حشمت و عظمت دربار را به رخ ملاقات کنندگان بکشد... در اطراف ارگ، محله‌های درباری، محله‌های مسکونی و کوچه‌های شهر قرار داشت و بر گرد آن نیز عموماً حصاری بلند از خشت ساخته می‌شد (سلطان‌زاده: ۷۷-۷۶). شهرهای این دوره نمایش نحوه استقرار کالبدی‌های حکومتی بوده و سلطه مراکز سلطنتی بر مراکز سکونتی و شهر را یاد آوری می‌کنند.

۴. شهر در دوره پارت‌ها

پارت‌ها از حدود سال ۲۵۰ ق.م، تا ۲۲۴ م، حکومت کردند آنها وارث حکومت سلوکیان بودند که همسو با سیاست اسکندر مبنی بر هلنیزه کردن ایران، تلاش می‌کردند از جمله اقدام سلوکیان ساخت حدود ۴۰۰ شهر بود. تحت تأثیر نوع حکومت و سیاست‌های سلوکیان، سرزمین‌های تحت فرمان پادشاهان اشکانی دو نوع بود: نخست ایالاتی که مستقیماً زیر نظر مرکز اداره می‌شد و برای هر یک، یک والی به یونانی "ویتاکسا"، تعیین می‌شد و دوم ایالات و مناطقی که تابع پارت بودند اما خود حاکم و شاهی برای خویش داشتند و در امور داخلی نیز نسبتاً استقلال داشتند. علاوه بر منصب والی‌گری شغل مرزبانی نیز وجود داشت. شهرها سبک زیستی سلوکی داشتند و بنابراین حالت استقلال و خود فرمانی در شهر برقرار بود.

بنیان اقتصادی اشکانیان بر کشاورزی و بازرگانی استوار بود؛ به علت ارتقاء تجارت و گسترش فعالیت‌های کشاورزی و صنعتی جمعیت افزایش یافت و چون شهرهای کهن توانایی پذیرش این جمعیت را نداشتند شهرهای جدید ایجاد گردید. پادشاهان اشکانی خود به بنای شهر اقدام می‌کردند. «شهرهایی که به شاهان اشکانی نسبت داده‌اند اغلب در نیمه شمالی فلات ایران (منطقه خراسان) و قسمت غربی قلمرو پارتیان (بین‌النهرین) قرار دارند. شهرهای تازه تاسیس اغلب بنا بر اهداف و انگیزه‌های سیاسی و نظامی پایه گذاری شدند. خاندان شاهی، اشرافیت دودمانی به عنوان نمایندگان جامعه ایلی و روستایی، و رهبران و دست اندر کاران نهاد دین (مغان، موبدان) ساکنان اصلی شهرها بودند» (خلعتبری، ۱۳۸۹: ۵۴) شهرهایی که

اشکانیان ساختند دایره‌وار بود. تیسفون در آغاز اردوگاه نظامی پارتی بود و در مقابل سلوکیه در ساحل دجله ساخته شد. طرح شهر دایره‌وار بود که در زمان‌های بعدی نیز مورد تقلید قرار گرفت، فرم شهر تخت‌سلیمان و شهر شیز باستان نیز مدور است و از تجربیات شهرسازی اشکانی تقلید شده‌است. (مجتهدزاده، ۱۳۷۹: ۲۲). هاترا به منزله قلعه‌ای مستحکم در جوار سرحد بین دو شاهنشاهی به شمار می‌رفت و غالباً دفاع ایران در مقابل سپاهیان رومی به آن متکی بود. در «شهر دارابجرد نیز باروها و خندق یک دایره کامل را تشکیل می‌دادند، قطر قلعه برابر بود با شعاع بیرونی دیواره، وجود هشت دروازه مساوی از نظر توزیع در داخل این دایره احتمالاً بیان‌کننده طرح خیابان‌های شعاعی است» (مشهدی‌زاده دهقانی، ۱۳۸۹: ۲۱۱). برخی از شهرها با طرح شطرنجی شکل ساخته می‌شدند در این طرح، خیابان‌ها و کوچه‌ها به شکل موازی و عمود بر هم قرار گرفته و قطعات مشخص و گاه مساوی زمین فراهم می‌شد که مردم براساس عدالت و دموکراسی آنها را تصاحب می‌کردند (مالکوم کالج، ۱۳۷۴: ۱۰۴). در مورد شهر نسا که باستان‌شناسان روسیه در آن حفاری کرده‌اند این گونه آمده‌است: شهر از سه بخش ترکیب شده بود و بر نقطه مرتفع‌ای قرار داشته‌است. مساحت شهر ۱۸ هکتار بوده‌است. قلعه شهر در این قسمت قرار داشته و این کهن‌ترین بخش نسا بوده و در زمان پارت‌ها تنوع پیدا کرده‌است. بخش اخیرالذکر به دژ داخلی مبدل شده و به دور آن حصار بلندی کشیدند که توسط یک دروازه به خارج مربوط می‌شد در این قلعه سربازخانه‌ها و ادارات و کاخ مستحکم فرمانروا و معبد قرار داشت. خانه‌های مسکونی گرداگرد این بخش مرکزی بوده و این قسمت نیز با حصار قطوری که بر برج‌هایی بر آن تعبیه شده بود محصور می‌گشت این حصار یک دروازه داشت و درست مقابل دروازه قلعه بود، بین در دروازه معبری وجود داشت که شارع شهر شمرده می‌شد. در این بخش مسکونی شهر، خانه‌های بزرگان پارت و بازرگانان و کوی‌های ویژه قرار داشت. بیرون حصار دوم حومه شهر که جنبه کشاورزی داشت و آن نیز با حصاری (گلی - چینه‌ای) به طول ۷ کیلومتر محصور بود قرار داشت (رک، سلطان‌زاده: ۸۲).

طرح این شهرها عدم امنیت دائمی را که در ایران عهد پارتیان حکمفرما بود و عدم ثبات سیاست خارجی و اغتشاشات داخلی را آشکار می‌سازد، طرح عمومی آنها عبارت بود از دایره‌ای که مبادی آن از اصول شهرسازی قدیم آسیای غربی اقتباس شده و نیز طرح اردوگاه‌های نظامی قدیم را که در قشون آشوری متداول بود به خاطر می‌آورد و می‌نویسد: «نقشه دایره‌وار شاید کمابیش از اردوگاه‌های آشوری مدد گرفته باشند» (مالکوم کالج، ۱۳۷۴: ۱۰۴). سازماندهی کالبدی فضای درون شهر پارتی همانند گذشته مشتمل بر دژ

حکومتی، بخش میانی و بخش بیرونی بوده است. در منطقه دشت گرگان اشکانیان شهرهایی از این انواع احداث کردند: شهر یا قلعه با نقشه مربع، مستطیل، مدور، چند ضلعی نامنظم و بیضی شکل. شهرهای پارتی معمولاً بارودار بود که یادآور اوضاع زمانه است. باروهای مرو از خشت خام بود با برج‌ها و کنگره‌های قائم‌الزاویه و سوراخ‌های تیراندازی که بسیار شبیه به باروهای آشوری است... در درون یک شهر پارتی مهم‌ترین ساختمان معمولاً ارگ (مرکز امور دیوانی) و پرستشگاه‌ها بود بازار هم چه بسا اهمیت داشت همچنان که در دورا اوروپوس بخش شرقی سوخ چنین بود (همان، ۱۰۴). سازمان کالبدی شهر پارتی شامل کهن‌دژ و شارس‌تان بود. علاوه بر این کالبد برخی شهرها که موقعیت مناسبی برای رشد و گسترش تجارت داخلی و بین‌المللی داشتند، بخش سومی موسوم به حومه افزوده شد این قسمت از کالبد شهر اغلب در اطراف دروازه‌ها و مسیرهای مواصلاتی منتهی به شهرها شکل گرفت (خلعتبری، ۱۳۸۹: ۵۴).

جهت کلی سیاست حکومت پارت در مورد شهرها را می‌توان تلاش در طریق تابعیت شهرها از شاه نامید؛ شهرهای دارای شیوه اداره پولیسی گرفتار تضادهای درونی و مبارزه شدید طبقاتی بودند که اغلب با التجا و توسل به شاه حل و فصل می‌شد. شاه نیز فرصت را برای مداخله و اعمال قدرت در شهرها از دست نمی‌داد (پیکولوسکایا، ۱۳۷۲: ۱۳۹). از نخستین سده‌های میلادی به این سو از نظام پولیسی شهرهای ایران خبری نیست. با از بین رفت سلوکیان نظام پولیسی اهمیت خود را از دست می‌دهد. به هر جهت شهرهای پارتی نمایش اقتدار شاهان مانند هخامنشیان نبود بلکه بیشتر نمایانگر روابط اقتصادی شهر بودند.

۵. شهر در دوره ساسانیان

ساسانیان از ۲۲۴ تا ۶۵۴ میلادی حکومت کردند. خودمختاری شهرها و استقلال و عدم وابستگی آنها به دولت مرکزی دو عامل بودند که در سده‌های اول و دوم میلادی مانع قوام و پایداری حکومت مرکزی می‌شدند. اردشیر بابکان به یاری بزرگان و فرماندهان نظامی و با حمایت روحانیون با نظام اشکانی مبارزه کرد و طی پیکارهای متعدد و ممتد توانست آنان را شکست دهد و در کشور وحدت ایجاد کند. وحدت دولت و دین و تکیه بر خون و نژاد از ویژگی‌های این حکومت بود، ساسانیان برای اینکه این پیروزی‌ها و وحدت نسبی ایجاد شده استحکام یابد و پایدار بماند و از طرفی به روند رو به رشد تحولات اقتصادی و مبادلات تجاری پاسخ داده شود دست به ساخت و بنای شهرها زدند: «رونق بازرگانی میان شرق و غرب سبب تمرکز امور اقتصادی شده بود و تمرکز اقتصادی خود مستلزم آوردن مراکز بازرگانی بود. پیدایش مراکز

بازرگانی نیز سبب رشد و تمرکز حرفه‌های گوناگون شد و از این رهگذر شهرهای تازه پدید آمد» (رضا، ۱۳۵۰: ۹-۱۰). پیکولوسکایا پیشرفت‌های اقتصادی و ویژگی‌های نظام اجتماعی را عوامل قابل ملاحظه‌ای در پدید آمدن شهرهای نوین می‌شمارد و نیز می‌نویسد: «بعضی از شهرها حاصل بروز پدیده‌های نو در زندگی داخلی ایران بودند و بعضی دیگر به عنوان منطقه‌ای سوق‌الجیشی بنیان و گسترش یافتند و یا احیا گردیدند» (پیکولوسکایا، ۱۳۷۳: ۲۲۳-۲۲۲). ظهور شهرها در سده سوم میلادی نشانه‌ای از مرحله جدید تقسیم کار اجتماعی بود. پس از اتمام ساختمان شهرها پیشه‌وران و بازرگانان به آن شهرها منتقل می‌شدند، اکثر جمعیت این گونه شهرها کشاورز بودند و اهالی دژها و استحکامات شهرهای دفاعی نیز از کار کشاورزی منفک نبودند. بخش‌هایی از اراضی اطراف شهرها از سوی شاه در اختیار اشراف و بزرگان شهرها قرار می‌گرفت و به صورت املاک آنان در می‌آمد، بخشی از اراضی در اختیار مردم معمول شهرها گذاشته می‌شد (مجتهدزاده، ۴۱).

نطفه اصلی حکومت ساسانی در شهر بسته می‌شود به همین دلیل شهر پایه نهادهای اجتماعی - اقتصادی و تجاری بازرگانی حکومت ساسانی می‌گردد؛ در واقع با ظهور حکومت ساسانی نخستین تلاش جامعه شهری برای رسیدن به قدرت شکل می‌گیرد، تا قبل از این حکومت از آن جامعه ایلی بود. شهر نقش مهمی در اداره حکومت مرکزی ایفا می‌کرد، شهر یک مرکز قدرت سیاسی، اقتصادی، اجتماعی و نظامی در رهبری کشور به وسیله شاهان تبدیل گردید. خصوصاً با اسکان اجباری گروه‌های مردم حرفه‌ای و متخصص در شهرهای جدیدالتاسیس، رشد صنعت و کشاورزی در قلمرو پهناور ایران تضمین می‌شد (مشهدی‌زاده دهاقانی، ۱۳۸۹: ۱۱-۱۰ به نقل از هوف دیتیشی، ۱۳۶۵). گسترش شهرسازی در دوره ساسانیان را تقوی-نژاد به نقل از آ.ای. کولسینکف، چنین بیان می‌کند: «گسترش دامنه شهرسازی ناشی از سه عامل، به کار گرفتن مردم در دستگاه دولت، شکوفایی بازرگانی و پیشه‌وری و ضرورت دفاع از مرزها بود (همان: ۲۱۴).

ساسانیان نقشه شهر را به شکل‌های مربع و مستطیل و یا به صورت متحدالمرکز و به شکل دایره طراحی می‌کردند، این طرح‌ها ناشی از طرح شهرهای سنتی و بیگانه بوده‌است با این تفصیل که در محاسبات و ایجاد شهرها دقت و نظم بیشتری به کار می‌برند. «مکان‌یابی اولیه شهرها با در نظر گرفتن جوانب طبیعی، دفاعی و نظامی صورت گرفته و کانال‌های منظم و سنجیده‌ای برای خارج کردن آب موجود دشت در اطراف شهر ایجاد شده بود (همان: ۲۱۷). چون شهرها گسترش و توسعه یافتند طبقه جدیدی به نام دبیران به وجود آمد و بنابراین از نظر ساخت اجتماعی چهار طبقه در شهرها وجود داشت: ۱- روحانیون، ۲-

نظامیان، ۳- دبیران، ۴- پیشه‌وران و کشاورزان. با وجود این، در ساخت شهرها سه بخش وجود دارد که ناشی از ساخت اقتصادی و اجتماعی حاکم بر فضای کالبدی شهر بود طبقه اول در کهن‌دژ، طبقه دوم و سوم در شارستان، طبقه چهارم در حومه (ربض) قرار می‌گرفتند. به شرح زیر:

کهن‌دژ از مهم‌ترین اجزاء شهر بود که برج و بارو داشت و به وسیله خندق احاطه می‌گردید و توسط یک دروازه به خارج مرتبط می‌شد. کهن‌دژ در بهترین و بلندترین نقطه ساخته می‌شد، در برخی از شهرهای ساسانی در قسمت اصلی و مرکزی آتشکده نیز ساخته می‌شد «چنان که پل واردالکیشی ضمن توصیف شهر کرمان که در زمان ساسانیان ساخته شده بود، می‌گوید: «ساختمان‌های اصلی شهر را کاخ و مراکز نظامی تشکیل می‌داد و بعداً برای بزرگداشت آنها آتشکده‌ای ساخته شد (همان، ۲۲۳). کهن دژ جایگاه و محل سکونت شاه و درباریان بود.

شارستان که قسمت دوم شهر بود محلات مختلف در آن جای می‌گرفت و روابط اجتماعی و اقتصادی بین مردم ساکن در آن جریان داشت. دروازه شهر به این قسمت باز می‌شد. در شارستان اشراف و سپاهیان سکونت داشتند.

ربض بیرون از حصار شارستان بود و کشتزارها و مزارع را شامل می‌گردید پایین‌ترین طبقات مردم که اصولاً طبقه خراج‌گذار بودند در این قسمت ساکن بودند. در گذر زمان با توجه به توسعه و رونق تجارت و بازرگانی، بازار نقش مهمی در شهر پیدا کرد و به تدریج بازار از محل ربض و محل ورودی‌های شهر به داخل شهر منتقل شد و نقش مهمی پیدا کرد.

از فضاهای دیگر شهر در این دوره میدان بود؛ «میدان گستره‌ای وسیع بود که در جلوی دروازه‌های شار میانی و در ربض ساخته می‌شد. میدان جایی بود که بازارها بدان باز می‌شدند و محلی برای اعلان فرمان-های حکومت: بخشودگی‌ها و عقوبت‌ها بود» (حبیبی، ۱۳۷۵: ۳۴).

جهات چهارگانه در طراحی شهرها نیز رعایت می‌شد چنان که شهر فیروزآباد چهار دروازه در چهار جهت داشت. «چهار دروازه به چهار سوی عالم بود که می‌توانست نشان و نمادی از جهات و عناصر اربعه باشد» (حبیبی، ۱۳۷۵: ۳۱؛ خلتعبری، ۱۳۸۹: ۶۰). ابن‌حوقل شهر "جور" را از بناهای اردشیر دانسته و از حصار و خندق و چهار دروازه آن به نام‌های دروازه مهر در سوی شرق، دروازه بهرام در غرب، دروازه

هرمز در شمال و دروازه اردشیر در جنوب سخن می‌گوید... و می‌نویسد: در این عهد در رابطه با جهان‌بینی موجود برای شهرها، چهار دروازه به سوی چهار جهت اصلی می‌گشودند در وسط شهر بنایی موسوم به "ایوان و کیافره" که شامل آتشکده نیز می‌شد طرح می‌گردید. عموماً این مجموعه در تپه یا زمینی بلند نسبت به اطراف خود ساخته می‌شد، اعراب این مجموعه را "طربال" نامیده‌اند... ابن حوقل این مجموعه را در شهر جور به نام "ایران کنا خره" یاد می‌کند (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۴۸). همین مجموعه را اصطخری "ایوان و کیافره" نامیده و چنین می‌نویسد: «و در میان شهر بنایی هست چون دکانی آن را "طربال" گویند و آن را به پارسی ایران و کیافره خوانند. اردشیر ساخته بود و بر همه روستاها و ناحیه از آنجا دیوار افتد» (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۱). «نام‌گذاری بسیاری از شهرها با پسوند «ایران» یا «خوره» (فره) نشان‌دهنده گرایش‌های مسلکی ساسانیان است. این کار در واقع بازگشتی بود به اصطلاح اوستایی «ایران خورنه» که با مفهوم پادشاهی و چیرگی مستقیم شاهنشاه بر شهرها پیوند داشت» (دریایی، ۱۳۸۷: ۱۲۱). به نقل از خلعتبری، ۱۳۸۹: ۵۴).

ساختن شهر و کاخ نشانه‌ای از استقلال محسوب می‌شد چنان که هنگامی که اردشیر اول شهر اردشیر خوره را در فیروزآباد بنا کرد، پادشاه اشکانی در نامه‌ای به او نوشت که ای فرومایه چطور جرئت کردی برای خود چنین کاخی بنا کنی. «اردشیر شهر گور - فیروزآباد را در زمانی بنا کرد که هدف جسورانه انتزاع تاج و تخت را از اردوان در سر داشت... او طرح مدور این شهر را از دارابگرد که خود سابقاً ماموریتی رسمی در آنجا داشت اقتباس کرد. شهر اخیر شاید به شکل اردوگاهی به منظور احتمال منازعاتی بین خاندان‌های فئودال، طوایف و قبایل ساخته شده بود» (گیرشمن، ۱۳۷۲: ۳۲۵). به گفته ابن مقفع، اردشیر شش شهر بنا کرد؛ (طبری، ۱۳۶۲: ۸۵ / ۲) از هشت شهر یاد می‌کند. شهرهایی که ساخته می‌شد اکثر پسوند رام یا هو/وه، داشت "رام" به معنی آرامش و "وه" یا "هو" به معنی "نیک و خوب" است.

در دوران حکومت شاپور اول دو نوع شهر ساخته شد: ۱- شهرهای داخلی، ۲- شهرهای مرزی که بیشتر استحکاماتی بود برای دفاع از کشور (مجتهدزاده، ۱۳۷۹: ۳۹). در این دوره چند شهر توسط اسیران جنگی رومی ساخته شد از جمله شهر شادشاپور در ناحیه میشان و شهر جندی‌شاپور در دزفول. غالب شهرهایی که ساخته شد پایگاه‌های نظامی و دژهای دفاعی داشت چنان که شهر نیوشاپور (نیشابور) ابتدا به عنوان پایگاه نظامی ساخته شد. «شهرهایی که شاپور ساخت: گندی‌شاپور، پیروزشاپور، نیشابور، شادشاپور یا ابله در جنوب عراق، شاپورخواست نزدیک خرم‌آباد، و زرگ‌شاپور یا عکبره در عراق» (نلسون فرای، ۱۳۸۰:

۴۸۰). شهرسازی ساسانیان روند یکنواخت و متفاوتی نداشت. وقتی شاهی پرقدرت بر تخت می‌نشست بنای شهرها شتاب می‌گرفت. شاهان ساسانی اغلب پس از موفقیت در یک نبرد خارجی و یا سرکوب مدعیان داخلی به ساخت شهر اقدام می‌کردند. کاربرد شهرهایی که پادشاهان ساسانی ساختند را می‌توان در موارد زیر دسته‌بندی کرد:

۱. احداث شهر به منظور پایتخت؛ مداین شهری بود که به عنوان پایتخت ساخته شد. «مداین مسکن پادشاهان ساسانی بود به دور آنجا ایوان معروف به ایوان کسری است گویند مدائن به دست پادشاهان کنعان ساخته شد و خود ایشان و جانشینان‌شان در آنجا سکونت کردند و آنجا را مرکز فرمانروایی قرار دادند» (ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۲۰).

۲. ساخت شهر به منظور مرز میان دو ملت؛ «شهر مرزی نصیبین به عنوان یکی از مراکزی اعلام شد که بازرگانان بیزانسی برای تجارت با ایران، بی‌هیچ مانعی حق ورود بدان را داشتند. اغلب در شهر نصیبین مذاکرات سیاسی انجام می‌شد و پیمان‌های صلح میان دو کشور به امضا می‌رسید» (پیگولوسکایا، ۱۳۷۲: ۷۳). قبادبن فیروز ساسانی شهر دهستان را بنا نمود و آن را مرزی میان مسلمانان و ترکان قرار داد (مستوفی، ۱۳۳۶: ۱۹۸).

۳. ساخت شهر به مناسبت پیروزی در جنگ؛ شهر جور به وسیله اردشیر به مناسبت پیروزی بر مخالفان در همان محل ساخته شد «جور اردشیر بنا کردست. گویند دریاچه بود. چون اردشیر دشمنی را آنجا قهر کرد خواست شهری بنا کند. بفرمود تا آب را راه‌ها ساختند چنان که شیب‌ها برون شد و این شهر بنا کرد» (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۱۰).

۴. ساخت شهر برای اسکان اسرای جنگی؛ «هنگامی که شاهنشاه شاپور [شهر] کرخ لدن^۱ را بنا نهاد، اسیران را از دیگر جای‌ها به این مکان آورد» (پیگولوسکایا، ۱۳۷۲: ۳۱۲). شهر جندی‌شاپور به دستور شاپور اول پس از پیروزی در جنگ با والرین، امپراتوری روم، برای سکنی دادن اسرای جنگی ساخته شد (همان، ۲۳۶-۲۳۵). «شاپور شهر ایران شهر شاپور را در ناحیه شوش بنیاد نهاد و اسیران رومی را در آن مسکن داد. او پس از حمله به سرزمین روم، اسرای جنگی را در شهر ایران‌خره شاپور جای داد که اعراب این شهر را به تخفیف شوش نامیدند» (طبری، ۱۳۶۲: ۲/۶۰۵).

1. Karkh-de-Ledan

نتیجه

شکل‌گیری شهر در ایران باستان شرایط و صورت‌های مختلف داشته‌است که عبارت است از: دژ-شهر، شهر- قدرت، شهر- نظامی بازرگانی و شهر - کشاورزی بازرگانی. شهرهای باستانی ایران از نظر اجتماعی مستقل و جواب‌گوی همه نیازمندی‌های اعضای خود بود؛ امری که امروزه وجود ندارد و شهرها نمی‌توانند همه نیازهای خود را بر آورده کنند.

دوره ماد، دوره شکل‌گیری ابتدایی و اتحاد جامعه عشیره‌ای و قبیله‌ای است. با قدرت‌گیری مادها و غلبه آنها بر آشوری‌ها روند اتحاد قبایل تقویت می‌شود و دژ- قلعه‌های مادی به شهر تبدیل می‌گردند. در دوره هخامنشی شاه مرکز قدرت و تصمیم‌گیری است، او به لطف اهورامزدا، شاه سرزمین‌ها است و لذا همه چیز تجلی قدرت و عظمت شاهی است. شهر هخامنشی "شهر- قدرت" است. شهر در این دوره تغییراتی دارد، شهر - نظامی کشاورزی جای خود را به شهر- نظامی بازرگانی و شهر - بازرگانی کشاورزی می‌دهد. اشکانیان عامل بازگرداندن حکومت از بیگانگان هستند چون به قدرت می‌رسند با دو فرهنگ در کشور روبرو می‌شوند، فرهنگ بومی و فرهنگ بیگانه هلنی، یونانیان تلاش کردند که به روش‌های مختلف از جمله سیاست و شهرسازی اندیشه خود را در ایران رواج دهند. بنابراین حکومت اشکانی که وارث حکومت بیگانه است از نظر سیاسی با ملوک‌الطوایفی روبرو است و در شهرسازی با مدل‌های سلوکی و سستی مواجه است. دیگر این که در حکومت اشکانیان جنبه دفاعی شهرها اهمیت دارد چون به طور مداوم از مرزهای شرقی و غربی مورد تعرض و هجوم قرار می‌گرفتند. بنابراین تلاش شاهان اشکانی در جهت تابعیت شهرها و همچنین نظام دفاعی آنها بود. اشکانیان اگر چه خود شهرهایی ایجاد کردند ولی روند شهرها نمایش قدرت پادشاهان نبود بلکه تابعی از نظام تجارت و بازرگانی بود. ساسانیان وحدت حکومت و دین ایجاد کردند؛ پیرو این سیاست، شهر علاوه بر نقش تجاری و بازرگانی نماد پیشرفت کشور و مظهر اراده سیاسی حکومت و جزئی از نظام سیاسی کشور محسوب می‌گردد که شاه ساسانی مستقیماً در ایجاد آن نقش دارد. سیاست‌های شهر تابعی از خواست و اراده شاهی است و این ناشی از مقامی بالاتر است که شاهان ساسانی نسبت به شاهان سلسله‌های گذشته برای خود قائل هستند؛ شاه دارای فره ایزدی و نژاد از یزدان دارد، چنان که اردشیر گوید: « pahikar ēn mazdēsñ bay ardaxšir šāhān šāh ērān kē čīhr az yazdān pus bay pāpak šāh (دارد) پسر خداوندگار (سرور) بابک شاه».

شاهان ساسانی از ساخت شهرها اهدافی را دنبال می‌کردند: ۱- ماندگاری نام و خاطره شاه در تاریخ، ۲- هدف نظامی به منظور ایجاد استحکامات و مستقر کردن نظامیان، ۳- نظر به اینکه جنگ‌های اصلی و متمادی با رومیان بود. هدف از ساخت یک شهر اسکان اسرای رومی نیز بوده‌است، زیرا بدین طریق از توان و تخصص اسرا در آبادانی و توسعه امکانات کشاورزی و فنی بهره برده می‌شد، ۴- تحولات اقتصادی و اجتماعی جامعه ایجاب می‌کرد که شهرهایی ایجاد گردد تا هم عامل وحدت سیاسی باشند و هم به شرایط اقتصادی و تقسیم کار اجتماعی جدید پاسخ داده شود که ساسانیان این روش را اجرا کردند و ضعف موجود دوره اشکانی را از بین بردند.

پیوست‌ها

* در متون آشوری به دو شهر مهم مادی در غرب اشاره شده‌است، یکی از این مراکز ساگ-بیت (Sag bita) است که اولین بار در حدود سال ۸۲۰ ق.م به آن اشاره می‌شود و تا صد سال بعد نیز همچنان به عنوان یکی از مراکز مادی باقی می‌ماند. در کتیبه آشوری از این شهر با اصطلاح «شهر شاهی» (Royal city) و به زبان آشوری (Al-šarruti) یاد شده‌است. مرکز مهم دیگر مادی «کار-کرشی» (Kar- kassi)، مقر حکومت کشریته (خشریته) است که در متون آشوری از آن یاد شده‌است. استفاده از اصطلاح شهر شاهی در ارتباط با ساگ بیت مادی و قدمت بیشتر آن، تبعید یهودیان به این شهر مطابقت ساگ بیت با همدان را تأیید می‌کند، و امکان دارد که ساگ بیت قرن هشتم ق.م همان کار- کرشی قرن هفتم ق.م و آن نیز هگمتانه قرن ششم ق.م باشد (ملازاده، طاهری دهکردی، ۱۳۹۲: ۱۵۸-۱۵۷).

منابع و مأخذ

۱. ابن حوقل، (۱۳۶۶)، **صوره الارض**، ترجمه و توضیح جعفر شعار، تهران: امیر کبیر.
۲. اصطخری، ابراهیم، (۱۳۶۸)، **مسالك و ممالك**، به اهتمام ایرج افشار، تهران: علمی و فرهنگی.

۳. بلمن، ژوزف، (۱۳۸۹)، شهر گذشته، شهر آینده، ترجمه مهرداد کرباسی، تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
۴. بهار، مهرداد، (۱۳۸۸)، نگاهی به اساطیر ایران، سیروس شمیسا، تهران: علمی.
۵. پوراحمد، احمد، پوراحمد، عطیه، (۱۳۹۳)، ساخت فضایی شهر در ایران قبل از اسلام، مجله پایدار، دوره ۱، شماره ۱، زمستان، صص ۳۵-۲۱.
۶. پیکولوسکایا، ن، (۱۳۷۲)، شهرهای ایران، ترجمه عنایت‌الله رضا، تهران: علمی و فرهنگی.
۷. حبیبی، سیدمحسن، (۱۳۷۵)، از شار تا شهر، تهران: دانشگاه تهران.
۸. خلعتبری، اللهیار. پرتوی مقدم، عباس، (۱۳۸۹)، ویژگی‌های تاریخی و مولفه‌های جامعه شهری ایران در اواخر دوره ساسانیان، مجله تاریخ ایران، شماره ۵/۶۵، تابستان، صص ۷۰-۴۹.
۹. دیاکونوف، ا.م. (۱۳۷۷)، تاریخ ماد، ترجمه کریم کشاورز، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۰. رضا، عنایت‌الله، (۱۳۵۰)، آب و فن آبیاری در ایران باستان، تهران: شرکت سهامی وزارت آب و برق.
۱۱. طبری، محمدبن جریر، (۱۳۶۲)، تاریخ طبری، ج دوم، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
۱۲. سلطانزاده، حسین، (۱۳۶۲)، روند شکل‌گیری شهر و مراکز مذهبی در ایران، تهران: آگاه.
۱۳. فرید، یدالله، (۱۳۹۱)، جغرافیا و شهر شناسی، تبریز: دانشگاه تبریز.
۱۴. کلمان هوار، (۱۳۷۵)، ایران و تمدن ایرانی، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر.
۱۵. گیرشمن، رومان، (۱۳۷۲)، ایران از آغاز تا اسلام، ترجمه محمد معین، تهران: علمی و فرهنگی.
۱۶. مالکوم کالج، (۱۳۷۴)، تاریخ اجتماعی پارت‌ها، ترجمه مسعود رجب‌نیا، دنیای کتاب.
۱۷. مجتهدزاده، غلامحسین، (۱۳۷۹)، برنامه‌ریزی شهری در ایران، تهران: دانشگاه پیام نور.
۱۸. مستوفی، حمدالله (۱۳۳۶)، نزهه القلوب، به کوشش محمد دبیر سیاقی، قزوین: نشر طه.

۱۹. مشهدی‌زاده دهقانی، ناصر، (۱۳۸۹)، *تحلیلی از ویژگی‌های برنامه‌ریزی شهری در ایران*، تهران: دانشگاه علم و صنعت.

۲۰. ملازاده، کاظم، طاهری دهکردی، معصومه، (۱۳۹۲)، *فصلنامه علمی پژوهشی تاریخ اسلام و ایران*، سال بیست و سوم، دوره جدید، شماره ۲۰، پیاپی ۱۱۰، زمستان، دانشگاه الزهراء، صص ۱۵۷-۱۵۸.

۲۱. منصوری، سید امیر، (۱۳۶۸)، *دو دوره سازمان فضایی در شهر ایران: قبل و بعد از اسلام*، با استعانت از شواهد تحولات شهر کرمان، باغ نظر، شماره ۷، بهار و تابستان، صص ۶۰-۴۹.

۲۲. نلسون فرای، (۱۳۸۰)، *ایران باستان*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: علمی و فرهنگی.

23. Kent, *Old Persian, Grammar*, American Oriental Society, 1953.

How to form a city in ancient Iran

Morteza Tahami Ph.D¹

Aliasghar Rajabi Ph.D²

Abstract

The formation of the city in ancient Iran has been a function of natural conditions (water and land), military, political, social, and economic. One of these factors, or all of them, has been effective in the period of the emergence of cities. The geographic location of Iran, on the east and west sides, has caused Eastern and Western immigrant communities to continuously violate the borders of the country. In order to cope with these attacks Iran's sovereign, economic, military and defense conditions are such that it can defend itself against these devastating attacks and maintain its existence. On the other hand, the invasion and attack to expand the territory and deterrence of the enemy required the proper mechanisms to be designed. So, in the construction of the cities of Iran, which represented the growth of civilization and the power of the king, the defense and security issues and humanitarian issues were observed. The Iranian city has faced the conditions and conditions that are: fortress – city, city- power, city – military – commercial and city- commercial agriculture.

KeyWords: city, Med, Achaemenid, Parthian, Sasanid

1. Department of History, Kharazmi University, Tehran, Iran.

2. Department of Islamic Education, Kharazmi University, Tehran, Iran.

Corresponding author: aliasgharrajabi52@yahoo.com

